

بررسی موقوفات زنان در دوره تیموری

زهره علیزاده^۱، علی سام^۲

چکیده:

سنت وقف به دلیل تأکید اسلام و ائمه اطهار (علیهم السلام) در دوره‌های مختلف مورد توجه مسلمانان بوده است. در دوره تیموری نیز ما شاهد موقوفات زیاد از طرف سلاطین، حکما و به خصوص زنان هستیم. دوره تیموری یکی از دوران‌های مهم تاریخ ایران به شمار می‌رود که زنان در عرصه‌های مختلف سیاسی، هنری، اقتصادی و... نقش داشته‌اند. در این پژوهش سعی شده به بررسی موقوفات زنان دوره تیموری پرداخته شود. بررسی داده‌ها نشان می‌دهد موقوفات زنان شامل بناهای مذهبی از جمله: مساجد، مدارس و بقاع متبرکه و بناهای عام‌المنفعه از جمله: ساخت قنات، آب‌انبار، دارالشفاء و... است که رفاه مسلمانان را تأمین می‌کرده و مهم‌ترین زنان در عرصه وقف در این دوره، گوهرشاد آغا، تومان آغا، پریزاد خانم، حبیبیه سلطان و... هستند و بخش زیادی از موقوفات زنان به خراسان و سمرقند که پایتخت‌های مذهبی و حکومتی بودند اختصاص یافته است. انگیزه بیشتر زنان تیموری برای وقف، انگیزه مذهبی بوده و موقوفات آنان در کنار عوامل دیگر زمینه‌ساز گسترش هنر معماری، خط و نگارگری و همچنین آبادانی منطقه خراسان و سمرقند در این دوره شده است. روش گردآوری مطالب کتابخانه‌ای و روش تحقیق توصیفی - تحلیلی بوده است.

کلیدواژه‌ها:

زنان، دوره تیموری، معماری، وقف، موقوفات.

مقدمه

وقف یکی از سنت‌های بسیار پسندیده در اسلام است که با اختصاص دادن درآمد بخشی یا کل اموال مسلمان برای ساخت مدارس، بیمارستان‌ها و مساجد بستر پرورش دانشمندان و هنرمندان مسلمان را به وجود آورده است و نقش اساسی در پیشرفت تمدن اسلامی داشته است. در دوره تیموری شاهان و شاهزادگان تیموری به سنت وقف توجه خاصی داشته‌اند اما نکته درخور توجه این دوره، حضور فعال زنان تیموری در عرصه‌های مختلف به خصوص سنت وقف است. این مقاله قصد دارد علاوه بر بررسی جایگاه زنان در دوره تیموری به سوال زیر با روش توصیفی - تحلیلی پاسخ دهد:

- مهم‌ترین زنان واقف تیموری چه کسانی بودند و انگیزه آنان از وقف اموال چه بوده است؟

فرضیه که برای این سوال مطرح شده این است که، بیشتر این زنان درباری بوده و انگیزه مذهبی مهم‌ترین دلیل برای وقف اموال بوده است.

پیشینه مقاله

در این زمینه اثری که به اختصاص به بررسی موقوفات زنان تیموری پرداخته شود یافت نشده است ولی مقالاتی چون «بررسی مسأله وقف در دوره تیموری از مرضیه عنبری و انور خالندی» و «چهار مدرسه موقوفه از دوره تیموریان و صفویان از محمود پسندیده» جسته و گریخته اشاره به موقوفات زنان در این دوره داشته‌اند.

بررسی نقش و جایگاه زنان تیموری

یکی از ارکان اصلی جامعه، زنان هستند که متأسفانه در ادوار مختلف تاریخ ایران به دلیل بی‌توجهی مورخان اطلاعات کمی نسبت به زنان وجود دارد. زنان به عنوان نیمی از جمعیت جامعه در ساخت تاریخ و بروز و حدوث رویدادهای نقش مستقیم

و غیرمستقیمی ایفا می کنند. در ادوار مختلف تاریخ ایران به خصوص حاکمیت هایی که خواستگاه ایلی دارند زنان حضور مؤثرتری در حوادث تاریخی دارند.

زنان دوره تیموری به دلیل ماهیت ایلی این حکومت هم چون عهد مغول دارای احترام و اعتبار خاصی بودند که این اعتبار، شرایط را برای فعالیت های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی آنان فراهم می کرد. تیمور مؤسس سلسله تیموری در اوایل جوانی معتقد بوده که زن نیروی مرد را می کاهد به همین دلیل از ازدواج خودداری می کند اما در طی مشورت هایی که با اسقف مسیحی داشت متوجه می شود که نه تنها زن موجب کاهش نیروی مرد نمی شود بلکه بعد از ازدواج به آرامش نیز می رسد.^۳ تیمور در سن ۱۷ و ۱۸ سالگی، سه زن به نام های اولجایی ترکان آغا، تورموش آغا و تولون آغا در نکاح داشته است^۴ و در کل دوران زندگی چهار زن عقدی داشته اما چنان که خود او می گوید: «من که مسلمان هستم نمی توانم بیش از چهار زن بگیرم ولی شرع اسلام به مردها اجازه داده که علاوه بر چهار زن عقدی، هر قدر که میل داشته جاریه انتخاب نمایند و من هم جاریه های متعدد را انتخاب کردم.»^۵

در میان زنان تیمور، اولجای ترکان آغا خواهر امیرحسین قزغنی فرمانروای ماوراءالنهر، که خاتون اول شناخته می شده موقعیت ویژه داشته است. برخی مورخان نوشته اند که تیمور بعد از ازدواج با او به تیمورکورکان^۶ یعنی تیمور داماد، مشهور شده است^۷ لقب کورکان که تیموریان به آن افتخار می کردند و مشروعیت به آنان می بخشید به واسطه ازدواج با زنان خاندان مغولی به دست می آمد که این امر بیانگر شأن و ارزش زنان بوده است. امیرزادگان تیموری نیز به زنان احترام زیادی می گذاشتند چنان که اگر زمانی زنان می خواستند وارد شهر شوند، امیرزادگان برای استقبال از شهر خارج می شدند و با احترام از آنان پذیرایی می کردند که نمونه های فراوان در منابع ذکر شده است.

برخی از زنان تیموری نفوذ زیادی بر همسران خود داشتند چنان که در سیاست

این دوره تأثیرگذار بودند که می توان به شادملک آغا همسر خلیل سلطان و گوهرشاد بیگم همسر شاهرخ اشاره کرد. گوهرشادبیگم در حوزه های مختلف سیاسی و هنری نقش مؤثری داشته است. سمرقندی در مورد او می نویسد: «گوهرشاد آغا ملکه ای بود مبارک سایه بلند پایه، عصمت شعار، عفت دثار، عادل سیرت و پاک سریرت، عالی همت والا نهمت در ستر عفت رابعه کردار و درخدر عصمت زبیده وار. مناقب حمیده او شمسه نگارستان معدلت و مکارم ستوده او فهرست دیباچه مکرمت آمد. و از آن بانوی نامدار خیرات بسیار در روزگار یادگار ماند. مدرسه و بیت المغفره در شمال هرات و مشهد جامع در مشهد مقدس و برین بقاع مستغلات خوب و اسباب مرغوب وقف کرد.»^۸

از مهم ترین وظایف زنان تیموری باید به موارد زیر اشاره کرد:

۱. تربیت فرزندان

زنان دوره تیموری در تربیت فرزندان نقش مؤثری داشته اند. فرزندان خاندان سلطنت را پس از تولد و انجام مراسم جشن و سرور از پدر و مادر خود می گرفتند و ابتدا زیر نظر یکی از زنان بزرگ تربیت می کردند و بعد از (این که به) سن معینی می رسیدند برخی حکام را به اتابکی آنها تعیین می کردند.^{۹ و ۱۰}

۲. استقبال از امیران و برگزاری جشن ها

زمانی که امیران، شاهزادگان و سفیران وارد می شدند، زنان مجالس شادی برپا می کردند و در این مجالس زنان درباری آواز نیز می خواندند که نشان می دهد که این زنان با موسیقی و شعر آشنایی داشته اند. یکی از مراسم دیگر که به عهده زنان بوده، جشن مراسم ازدواج و به دنیا آمدن فرزند بوده که معمولاً توسط بانوی بزرگ انجام می شده است.

۳. ایجاد همبستگی

تیموریان نیز همانند امرای سابق سعی می کردند با ازدواج های سیاسی که داشتند

و رابطه خویشاوند، رابطه خود را با سایر امرا محکم کنند و از جنگ و خونریزی جلوگیری کنند. مانند ازدواج ترکان آغا با تیمور است اما زمانی که ترکان آغا فوت می‌کند رشته خویشاوندی سببی که تیمور و امیرحسین فرمانروای ماوراءالنهر را به یکدیگر متصل می‌ساخت پاره شد و دشمنی میان آن دو بالا گرفت.^{۱۱}

امور دیگر که زنان تیموری در آن نقش داشته‌اند اموری چون: شفاعت امیرزادگان، داوری و همچنین ایجاد بستر پادشاهی برای امیرزادگان بوده است.

زنان تیموری بیشتر با القابی چون خاتون و بیگم معرفی می‌شوند. بیگم در برابر واژه بیگ بوده و در زبان ترکی «یم» برای تأنیث به کار می‌رود و معنای امیربانو، سالاربانو یا ملکه بوده و القاب دیگر نیز چون: مهدعلیا، بلیقس زمان، قیدافه دوران، آغا و آغاچه کاربرد داشته است.

از نظر مالی زنان دوره تیموری دارای املاک و منابع مالی مستقلی بودند این منابع مالی معمولاً از طریق هدایا، جهیزیه، سیورغال و... تأمین می‌شده است که شرایط را برای ساخت بنا و وقف اموال مهیا می‌کرده است.

موقوفات زنان در دوره تیموری

تیمور مؤسس سلسله تیموری در تزوکات که به او منسوب است بارها به امر وقف تأکید کرده و اموالی را وقف حرم مطهر امامان از جمله: امام علی علیه السلام، امام رضا علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام کاظم علیه السلام، امام نقی علیه السلام و هم‌چنین برای مقبره‌های شیخ عبدالقادر، ابوحنیفه و سلمان فارسی نموده است.^{۱۲} جانشینان او نیز به خصوص شاهرخ و الغ‌بیگ موقوفات زیادی داشته‌اند. انگیزه مذهبی، احسان و خیرخواهی و جلوگیری از غصب اموال از مهم‌ترین انگیزه‌ها برای وقف اموال در این دوره بوده است.^{۱۳} واقفان این دوره را سلاطین، شاهزادگان، امرا، خاتون‌ها و مردم عادی تشکیل می‌دهند.

موقوفات زنان دوره تیموری بیشتر در دو شهر سمرقند و خراسان واقع شده

است به همین دلیل به تفکیک این دو ایالت به بررسی موقوفات زنان تیموری پرداخته می‌شود.

مهم‌ترین زنان واقف تیموری در سمرقند

حبیبه سلطان: یکی از بزرگ‌ترین مجموعه‌های آرمگاه دوره تیموری، بنای عشرت‌خانه در بیرون سمرقند است^{۱۴} که حبیبه سلطان بیگم همسر سلطان ابوسعید در حدود ۸۶۹ هـ. ق به خاطر فوت دخترش صاحب‌دولت بیگم، آن را ساخت که خیلی زود به آرمگاه زنان و کودکان خاندان تیموری تبدیل شد. عشرت‌خانه‌ها همانند دیگر آرمگاه‌های تیموری آشکارا چهره‌ای دینی داشت زیرا در کنار مزار یکی از عارفان برجسته ساخته شده و در آنها حجره‌هایی برای قاریان ترتیب داده شده بود. این بناها هنوز پابرجاست و دارای سبک معماری جالب توجهی است و تزئینات داخلی فراوان دارد. حبیبه سلطان بیگم املاک وسیعی نیز برای این مجموعه آرامگاهی که احتمالاً کاربردهای خیریه نیز داشته است وقف کرد و خود و بازماندگان را متولی آن قرار داد. این اقدام او را از برخی جهات می‌توان کاری زیرکانه دانست زیرا حاکمان و همسران آنان با تبدیل املاک خود به موقوفه به‌ویژه در نیمه دوم سده نهم هجری که دوران بی‌ثباتی بود نه تنها آنها را از افتادن به دست غاصبان سیاسی و جانشینان نالایق نگه می‌داشتند بلکه با این کار خود اعتبار و شهرتی خوبی هم بین مردم جلب می‌کردند.

همسر ابوالفتح محمد شیبانی خان: او مدرسه‌ای در چهار سوی کوی بابا خدای داد شهر سمرقند ساخت و بعدها خود در آنجا دفن شد. همسر وی علاوه بر رسیدگی به مدرسه اقدام به ساخت مدرسه‌ای دیگر در جوار همان محل کرد. او علمای زیادی را در این دو مدرسه به تدریس واداشت. کار بعدی این زن نیکوکار احداث کتابخانه برای مدرسه بود. وی کتب نفیسی در موضوعات مختلف مذهبی به‌ویژه فقه و اصول دین وقف کتابخانه کرد.^{۱۵}

تومان آغا: در شهرهای بزرگ علاوه بر بازارهای اصلی، سازه‌های دیگری هم چون چهارسو و تیم‌ها وجود داشت که هر یک متعلق به صنف و پیشه خاصی بود. این بناها را غالباً ثروتمندان می‌ساختند و به صورت وقف در اختیار جامعه قرار می‌دادند. اسناد تاریخی از راسته کلاه فروشان خبر داده‌اند که به دستور تومان آغا نزدیک میدان ریگستان احداث شده است.

در برخی موارد مردان برای زنان خود املاکی را وقف می‌کردند. از جمله: سلطان حسین بهادر در سمرقند در کنار مزار فیروزه بیگم، مقبره و مدرسه ساخت و هر روز طعام رایگان به فقرا می‌داد.^{۱۶}

مهم‌ترین زنان واقف در خراسان

اما بیشتر بناهای که به دستور زنان در خراسان بنا شده است مربوط به دوره شاهرخ می‌شود. ایالت خراسان در دروه‌های مختلف تاریخی به دلیل موقعیت خوب طبیعی، سیاسی، اقتصادی و مذهبی مورد توجه بسیاری از حاکمان به خصوص تیموریان قرار گرفته است. در زمان حاکمیت شاهرخ تیموری مشهد به عنوان دومین شهر مهم خراسان و مرکز مذهبی تیموریان به شمار می‌آمد.^{۱۷} بدین ترتیب نوزایی فرهنگی که در ماوراءالنهر رخ داده بود سرتاسر خراسان را فراگرفت و سبک جدید معماری با پشتیبانی شاهرخ و همسرش در خراسان رواج یافت.^{۱۸} هنر معماری عصر تیموری در حقیقت زمینه‌ای است که هنرهای دیگری چون نقاشی، گچ‌بری، کاشی کاری مقرنس کاری بر آن قرار گرفته است.^{۱۹}

جدول ۱: نام بنای و اماکن ساخته شده زنان دوره تیموری در خراسان

نام بانی	اماکن ساخته شده
خانزاده بیگم	خانقاه در بازار
ملکت آغا	مدرسه، خانقاه، دارالشفاء، دارالحديث، دو حمام، کاروانسرای در نه فرسخی شمال هرات، مدرسه‌ای در بلخ
تومان آغا	رباط، مدرسه، خانقاه

نام بانی	اماکن ساخته شده
گوهرشاد	مدرسه، مسجد جامع، دارالسیاده، دارالحفاظ.
سلطان آغا	مدرسه
زبیده آغا	خانقاه
فیروزه سلطان بیگم	گنبد، حظیره
خانم سلطان بیگم	مدرسه چهار منار

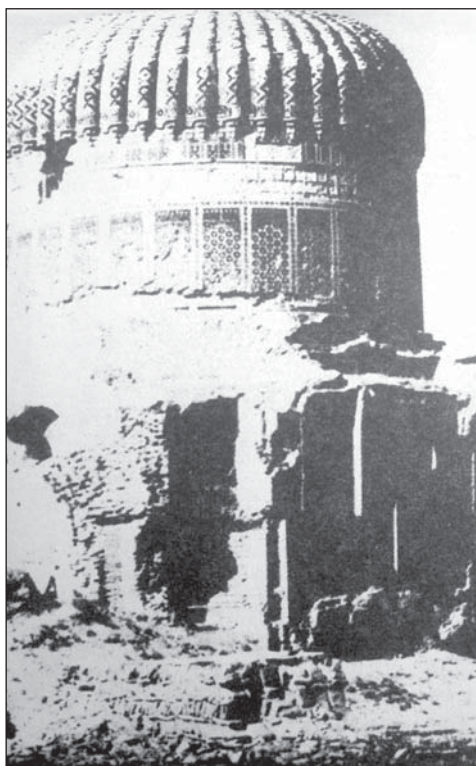
از مهم ترین زنان واقف خراسان می توان گوهرشاد بیگم، پریزاد خانم و تومان آغا را مثال زد. گوهرشاد یکی از زنان تأثیرگذار در زمینه های مختلف سیاسی و هنری است.

گوهرشاد خاتون: وی همسر شاهرخ تیموری است که شاهد افزایش زائران حرم امام رضا علیه السلام بود، برای رفاه حال و اقامت زوار یک مسجد جامع، به همراه دارالسیاده و دارالحفاظ در کنار مرقد مطهر امام رضا علیه السلام بنا کرد.^{۲۰} در ماثرالملوک در مورد موقوفات او چنین آمده است که: «بانوی عظمی گوهرشاد آغا که حرم محترم آن پادشاه جم جاه بود قریب به خیابان هرات مسجد جامع و مدرسه ای در کمال تکلف و زیبایی بنا نهاده به اتمام رسانید و در این مدرسه نیز حال چهار مدرسه منصوبند و در گنبدی که در داخل این مدرسه ساخته اند به لاجورد و طلا درون آن را منقش کرده قبور اکثر اولاد خاقان سعید در آنجا است و هر روز جماعتی از حفاظ به خواندن کلام ملک علام قیام و اقدام می نمایند و آن عمارت را بیت المغفره گویند و مهدعلیا مشارالها در ولایت مشهد قریب به تربت جنت رتبت امام هشتم علی بن موسی الرضا علیه التحیه و الدعاء مسجد جامعی در کمال فسحت و غایت تکلف و رفعت بنا فرموده به اتمام رسانید تقبل الله تعالی منها

حرم دیگر آن پادشاه عالی گوهر ملک آغا در دارالسلطنه هرات غریب به مسجد جامع دارالحديث و دارالشفایی باصفا بنا فرمود و نزدیک به این دو بقعه حمامی راحت انجام و دکاکین ساخته بر آن بقاع وقف نمود و در بیرون درب ملک نیز

مدرسه و حمامی ساخت و در نه فرسخی هرات به جانب شمال رباطی در کمال وسعت عمارت فرمود و در بیرون درب ملک نیز مدرسه و حمامی ساخت. و در قبة الاسلام بلخ مدرسه‌ای که به تکلف‌ترین بقاع آن مملکت است از حیز قوت به فعل آورده و در این تاریخ چهار کس از علما در آن بقعه به درس و افاده اشتغال می‌فرمایند و از اوقاف آن محفوظ می‌شوند.»^{۲۱}

تصویر ۱: مدرسه گوهرشاد برگرفته شده از کتاب اوکین

تاریخ وقفنامه مسجد گوهرشاد سال ۸۲۹ هـ. ق یعنی هشت سال پس از تاریخ اتمام بنای مسجد گوهرشاد است. اوکین معتقد است با توجه به شواهد تاریخی موقوفات دیگر نیز بوده‌اند که بانی پس از چند سال که از اتمام کار گذشته، آنها را وقف کرده است.

گوهرشادیگم، مستغلات و املاک زیادی را بر مصالح مسجد گوهرشاد مشهد وقف کرده است از آن جمله: ۶۱ دربند دکان که متصل به مسجد مذکور بوده و در طرح توسعه حرم مطهر حضرت رضا (ع) قرار گرفته و اکنون وجود ندارد ولی آستان قدس رضوی به جای آن ساختمان کتابخانه گوهرشاد را در صحن شیخ بهایی ساخته است.^{۲۲} متأسفانه اصل وقفنامه در دست نیست ولی چند نسخه رونوشت مصدق که یکی از آنها ۲۹۵ سانتی متر طول دارد موجود است. طبق آنچه که اعتمادالسلطنه در کتاب مطلع الشمس از وقفنامه مسجد گوهرشاد بیان می کند حقوق کارکنان به شرح ذیل است:

«از مجموع ریوع محصولات و موقوفات مذکور حق التولیه به قرار عشر کامله گیرند و عشره یکی به جهت کارکنان و ضابطان و عمال و معمار بقاع مذکوره که نظام رتق و فتق و نسق و مهمات و معموری بقاع مذکوره و اوقاف آن بسعی ایشان وابسته مقرر است.»^{۲۳}

مسجد گوهرشاد از مساجد چهار ایوانی است که ایوان ها به وسیله غرفه های دو طبقه به هم متصل اند. در بخش میانی مسجد صحن مربع شکل به ابعاد ۵۱/۶۵ در ۵۶/۳۰ قرار دارد که مساحت آن بالغ بر ۹۴۱۰ مترمربع می باشد.^{۲۴} دو در از سمت شرق به دارالسیاده و دارالحفاظ و دو در از سمت شمال به بازار و درهای جنوبی و غربی به خیابان اصلی که در آن زمان بنای مسجد به حرم منتهی می گردید باز می شد.^{۲۵}

تومان آغا: همسر ششم تیمور که در سال ۷۷۹ هـ. ق با تیمور ازدواج کرد و پس از مرگ تیمور، او را به عقد شیخ نورالدین که به دست شاه ملک کشته شد، درآوردند.^{۲۶} در زمان حاکمیت شاهرخ قصبه کوسویه (کوشان) را که به عنوان سیورغال در زمان تیمور به تومان آغا داده شده بود را به او واگذار کرد^{۲۷} تومان آغا در کوشان خلوت گزید و مدت ها در آنجا می زیست و در سال ۸۴۲ هـ. ق مدرسه ای زیبا در آنجا ساخت که مسجد داشت و خودش نیز در آن به خاک سپرده شده است.^{۲۸}

مدرسه تومان آغا در ده کیلومتری شرق مزار ایران کوشان سر راه هرات مشهد واقع است. این شهر کوهستان هم نامیده می شود و در شمال هری رود واقع شده است.^{۲۹} خواندمیر در مورد موقوفات او می نویسد: «تومان آغا در قصبه کوسویه مدسه ای نیکو بنا کرده و در چهار فرسخی آن قبه رباطی وسیع و رفیع از حیز قوت به فعل آورده»^{۳۰} پلان این بنا آمیزه ای از هشت ضلعی و شکل مربع است که مشتمل بر یک ایوان طاق دار، دو گورخانه، یک مسجد و تعدادی حجره است.^{۳۱} و خود تومان آغا در مسجد مدرسه به خاک سپرده شده است.^{۳۲} در دیوارهای بنا طاق نماهای عمیقی وجود دارد که بعضی از آنها در دیوارهای اطاق پیش رفته و روزنه های کوچکی بالای آنها تعبیه شده است. طاق نماهای مستطیل شکل بر روی محورهای متقاطع مجموعه ای از قوس های متوالی و طاق نماهای هشت ضلعی بر روی محورهای دیگر کاربندی های گچی را که سه نوع طرح کوبی ایجاد کرده اند، ارائه می دهند. گنبد دو پوسته این بنا نیز بر روی گریو مرتفع استوانه ای شکل قرار دارد و در زیر آن یک هشت ضلعی است که هر ضلع آن ۵/۷۵ متر طول دارد. درون گنبد نیز هشت دیوار خشخاشی قرار دارد که بر روی شانه های گنبد داخلی بنا گذاشته شده است.^{۳۳}

تصویر ۲: مدرسه تومان آغا بر گرفته شده از کتاب اوکین

پریزادخانم: مدرسه پریزاد در مجموعه آستان قدس رضوی متصل به دارالسیاده و در مقابل مدرسه دودرب قرار دارد. این مدرسه در ۸۲۳ ه.ق به همت پریزادخانم از اولاد خواجه ربیع و از ندیمان گوهرشادآغا، همسر شاهرخ ساخته شد. در منابع تاریخی پریزاد ندیمه گوهرشاد معرفی می شود اما برخی از نویسندگان معتقد هستند که پریزاد دختر شاهرخ تیموری و همچنین ندیمه گوهرشادآغا بوده است^{۳۴} اما در وقفنامه این مدرسه پریزادخانم از اعقاب خواجه ربیع و از زمره منسوبان گوهرشاد معرفی شده است^{۳۵} گفته می شود چون گوهرشاد علاقه وافری به ندیمه اش پریزاد داشت بقایای مصالح گوهرشاد را در اختیار وی گذاشت تا مدرسه را بسازد.^{۳۶}

در قسمتی از وقفنامه آمده: «منافع پنج طاق دکاکین سمت شمالی در مذکوره و از قفسه خانه های میان مدرسه و از هر جا به صلاح خود متولی آنچه به عمل آید، صرف و خرج پنج طاق دکاکین و مدرسه نماید مثل بناء اصل که به قدر جای خشتی بابر نماند و آنچه اضافه آید به طلاب علوم دینیه مدرسه مذکوره بالمساوات قسمت نمایند و آنچه از همگی و تمامی کل از واجات املاک مزروعی مذکوره و متعلقات آنها از قرار تفصیل فوق کلاً به عمل آید همه ساله از قرار ازواجی مزارعات مذکوره از هر یک زوج مزروعی تعداد دو خروار گندم و یکصد من جو متعلق است به متولی مذکور به رسم حق التولیه به جهت خود متصرف و بعد از وضع از هر یک زوجی سه خروار غله حق التولیه و اخراجات که از شائبه تغییر و تبدیل مصون و محروس بماند و باقی را سهم نماید، سهم اول را می باید یوم مبارک عید غدیر، نهار به خدام سرکار فیض آثار امام ثامن علیه السلام بدهند و سهم ثانی را به طلاب علوم دینیه قسمت نمایند و...»^{۳۷}

طبق وقفنامه موجود، او مدرسه را در سال ۸۲۳ ه.ق بنا کرده و وقف نموده است و املاک و دکاکین در مشهد مقدس و اطراف آن وقف مدرسه کرده و تولیت آن را به شوهرش واگذار کرده است.^{۳۸} این مدرسه به طرح چهار ایوانی و شامل سردر ورودی، صحن مربع شکل، حجره هایی در دو طبقه در طرفین ایوان ها و

اتاق‌های گنبددار است. این بنا با کاشی‌کاری، مقرنس‌کاری، آینه‌کاری و کتیبه تزئین یافته است.^{۳۹}

تصویر ۳: مدرسه پریزاد برگرفته شده از کتاب اوکین

ملک آغا: یکی از زنانی است که در عرصه معماری باشکوه‌ترین بناها را به خود اختصاص داده اما منابع کمتر به آن پرداخته‌اند و بناهای او به دلیل عدم رسیدگی شاهزادگان تیموری از بین رفته است. او ابتدا همسر عمر شیخ بوده اما بعد از مرگ عمر شیخ با شاه‌رخ ازدواج می‌کند.^{۴۰} او دو مدرسه و دو حمام ساخت^{۴۱} که درآمد حمام‌ها را وقف دارالشفا و دارالحديث کرده بود که خودش ساخته بود.^{۴۲}

بیجه منجمه: خواهر مولانا علاءالدین کرمانی است او در زمان سلطان حسین بایقرا بود و معاصر امیر علی شیر و مولانا جامی بوده و در جوار خانه مولانا جامی مسجد ساخته بوده و انتظار داشته است که شیخ جامی در مسجد او نماز بخواند ولی شیخ درخواست او را رد می‌کند.

نوایی در مورد او می‌نویسد: «فضائل بیجه غایت و نهایت ندارد و تقویم خوب استخراج می‌کرده و شعر نیکو می‌گفته و این مطلع از او است:

گر نه هر دم ز سر کوی توام اشک برد

عاشقی‌ها کنم آنجا که فلک رشک برد»^{۴۳}

در مورد زنان سایر طبقات در منابع، اشاره مستقیمی نشده است اما بر اساس شواهد، زنان نباید در این دوره حقوقی ویژه داشته باشند و از نظر مالی مستقل

نبوده‌اند که توانایی وقف مال داشته باشند. زیرا در بیشتر منابع از عدم رعایت حقوق زنان از طرف حاکمان و مردان اشاره شده است. در کتاب بدایع الوقایع بارها به دزدیده شدن و تجاوز به زنان صحبت می‌شود که حتی شوهران آنان نیز نمی‌توانستند از حقوق زنان خود دفاع کنند و در ادبیات این دوره تصویر منفی از زنان به‌خصوص در اشعار جامی انعکاس یافته است.^{۴۴} انکار شیخ جامی از نماز در مسجد که توسط زن ساخته شده نیز گواه بر همین مسأله است.

نتیجه‌گیری

در دوره تیموری زنان در عرصه‌های مختلف سیاسی، هنری نقش داشته‌اند. در این دوره برخی از زنان درباری که از لحاظ مالی تقریباً مستقل بودند و درآمد و املاک بالایی داشتند بخشی از دارایی‌های خود را وقف می‌کردند. زنانی چون گوهرشاد، تومان‌آغا، ملکت‌آغا و... جزو بنیان‌باشکوه‌ترین بناها شناخته می‌شوند. انگیزه آنان از وقف مال، مذهبی، حفظ مال، به‌دست آوردن محبوبیت و شهرت در میان مردم بوده است. بر طبق آمار مساجد بیشترین موقوفات را به خود اختصاص داده‌اند و بعد از آن مدارس و سایر مکان‌های عام‌المنفعه بوده است. از آنجا که مدارس آن زمان نیز بیشتر برای تدریس مسائل دینی استفاده می‌شده می‌توان گفت انگیزه دینی، مهم‌ترین انگیزه برای وقف بوده است.

در این دوره، شهر سمرقند و ایالت خراسان بیشترین موقوفات را به خود اختصاص دادند. اغلب شاهزادگان و زنان برای رفاه حال زائران بارگاه مطهر امام رضا (علیه‌السلام) بخشی از اموال خود را وقف می‌کردند. زنانی چون گوهرشادخاتون، پریزادخانم و ملک‌آغا نیز که ساکن مشهد بودند، در عمران و آبادانی این شهر مقدس بر اساس سنت حسنه وقف کوشیدند.

پی‌نوشت‌ها:

۱. کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه بیرجند
۲. دانشجوی دکترای دانشگاه پیام نور
۳. منم تیمور جهانگشا، ص ۹
۴. تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تیموریان و ترکمانان، ص ۱۱
۵. منم تیمور جهانگشا، صص ۴۴-۴۵
۶. اما گروهی نیز بر این عقیده‌اند که تیمور بعدها یعنی زمانی ملقب به کورکان شد که پس از قتل امیر حسین چهار تن از زنان حرمسرای وی را به عقد خود درآورد. یکی از این چهار زن دختر غازان خان مغول، سرای ملک خانم بود. او چون دختر خان مغول بود تا آخر عمر با احترام در حرمسرای می‌زیست و به علت وجود همین سرای ملک خانم بود که تیمور از طرف مغولان ملقب به کورکان گردید و به همین لقب سکه ضرب کرد. از شواهد این گونه پیداست که تیمور به لقب خود مفتخر بوده است (الغ‌بیک و زمان وی، صص ۴۵-۴۶). ابن عربشاه در این باره می‌نویسد: «و لما استولی تیمور علی ماوراءالنهر، وفاق الأقران، تزوج بنات الملوک فزادوه فی ألقابه «کورکان» و هو بلغه الموغول الختن، لکونه صاهر الملوک» (زندگی شگفت‌آور تیمور، ص ۱۲). چون تیمور بر ممالک ماوراءالنهر دست یافت و سرآمد همه

- شد، دختران پادشاهان را به همسری گرفت و لقب کورکان که در لغت مغول به معنی داماد است بر القاب وی افزوده شد زیرا داماد ملوک و همواره با خاندان پادشاهان در سلوک بوده است. یکی دیگر از شاهزادگان تیموری که به واسطه همسر خود لقب کورکان داشته است، الغ‌بیک است زیرا همسر اول وی دختر محمدسلطان از طرف مادر، منسوب به ازبک‌خان بوده است. او خود را مستحق داشتن لقب کورکان می‌دانست و دختری که از همسر اولش متولد شد مانند مادر خان‌قیزی (خان‌زاده) نامیده شد (تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تیموریان و ترکمانان، ص ۱۱۰).
۷. ظهور تیمور، ص ۲۳؛ ظفرنامه، ص ۱۵
  ۸. مطلع السعیدین و مجمع البحرین، ج ۴، ص ۸۱۰
  ۹. خلیل سلطان، الغ‌بیک و بسیاری از شاهزادگان زیرنظر و مراقبت اولین زن تیمور سرای ملک خانم تربیت یافت (تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تیموریان و ترکمانان، ص ۸۴). دختر الغ‌بیک نیز نزد گوهرشاد تربیت شده چنان که بعد از بزرگ شدن، پدرش از مهدعلیا می‌خواهد که او را به سمرقند بفرستد (مطلع السعیدین و مجمع البحرین، ج ۲، ص ۴۸۰).
  ۱۰. تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی،

- اقتصادی و فرهنگی تیموریان و ترکمانان، ص ۲۱۰
۱۱. همان، ص ۱۶
۱۲. تروکات تیموری، ص ۳۵۸
۱۳. مجله تاریخ پژوهی، شماره ۵۱، ص ۱۴
۱۴. شاهکارهای معماری آسیای میانه، ص ۸۸
۱۵. مجله وقف میراث جاویدان. شماره ۳۵-۳۴، ص ۲۲
۱۶. مائالملوک، ص ۱۷۴
۱۷. تاریخ مشهد از پیدایش تا آخر دوره افشاریه، ص ۱۶۷
۱۸. تاریخ تیموریان به روایت کمبریج، ص ۳۶۴
۱۹. تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تیموریان و ترکمانان، ص ۱۲۸
۲۰. هنر و معماری اسلامی در ایران و آسیای مرکزی دوره ایلخانیان و تیموریان، ص ۶۸
۲۱. مائالملوک، ص ۱۶۷
۲۲. سیمای وقف در خراسان، صص ۷-۸
۲۳. مطلع الشمس، ص ۴۴۳
۲۴. تاریخ آستان قدس، ج ۲، ص ۷۱۷
۲۵. معماری تیموری در خراسان، ص ۲۳۹
۲۶. زندگی شگفت آور تیمور، ص ۳۰۹
۲۷. مائالملوک، ج ۳، ص ۵۸۴
۲۸. سفرنامه خانیکوف، ص ۱۳۵
۲۹. مجله نامه پژوهش فرهنگی، شماره ۳۸، ص ۷۵
۳۰. مائالملوک، ص ۱۶۵
۳۱. شاهکارهای معماری آسیای میانه، ص ۲۰۰
۳۲. سفرنامه خانیکوف، ص ۱۳۵
۳۳. معماری تیموری در ایران و توران، ص ۴۵۵
۳۴. مجله نامه پژوهش فرهنگی، شماره ۳۸، ص ۷۹
۳۵. مجله وقف میراث جاویدان، شماره ۴۸-۴۷، ص ۱۵
۳۶. لغت نامه دهخدا، ذیل نام پریزاد
۳۷. مجله وقف میراث جاویدان، شماره ۴۸-۴۷، صص ۱۵-۱۶
۳۸. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۲، ص ۱۴۰
۳۹. مجله مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۱، ص ۶۴
۴۰. معماری تیموری در خراسان، ص ۱۷۳
۴۱. مجله رشد آموزش و پرورش، شماره ۴۳، صص ۳۲-۳۳
۴۲. مائالملوک، ص ۱۶۷
۴۳. تذکره مجالس النفاثس، صص ۳۵۰-۳۵۱
۴۴. یکی از بزرگ ترین شاعران زمان تیموریان بعد از حافظ، جامی است که در بیشتر شعرهایش تصویر منفی از زنان را انعکاس می دهد و حلیه و مکر زنان را در آثار خود مطرح می کند. واصفی نیز در

بلر، ترجمه: سید محمد موسوی هاشمی
گلپایگانی، وزارت فرهنگ و ارشاد
اسلامی، تهران، ۱۳۸۲.

۹. تاریخ تیموریان به روایت کمبریج،
ترجمه: یعقوب آژند، جامی، تهران،
۱۳۸۷.

۱۰. شاهکارهای معماری آسیای میانه:
سده‌های چهاردهم و پانزدهم میلادی،
گالینا آنتولینا پوگاچنکدوا، ترجمه: سید
داوود طبایی، انتشارات فرهنگستان هنر،
تهران، ۱۳۸۷.

۱۱. زبدة التواریخ، عبدالله بن لطف‌الله حافظ
ابرو، وزارت فرهنگ و ارشاد، تهران.

۱۲. تزوکیات تیموری، ابوطالب حسینی
تربتی، کتابفروشی اسدی، تهران، ۱۳۴۲.

۱۳. سفرنامه خانیکوف، نیکولای
ولادیمیروویچ خانیکوف، مترجمان:
اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگناه، آستان
قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۵.

۱۴. ماثرالملوک: به ضمیمه خاتمه
خلاصة الاخبار و قانون همایونی،
غیاث‌الدین بن همادالدین خواندمیر،
مؤسسه خدماتی فرهنگی رسا، تهران،
۱۳۷۲.

۱۵. لغت‌نامه، علی اکبر دهخدا، دانشگاه
تهران، تهران، ۱۳۵۲.

۱۶. مطلع السعدین و مجمع البحرین،
(جلد ۴)، عبدالرزاق سمرقندی، به

بدایع الوقایع نیز هم‌چون جامی علاوه بر
این که داستان‌های مختلفی از مکر زنان
بیان می‌کند که چگونه مردان را فریب
می‌دهد، اشعاری نیز در خصوص عدم
وفای زن ذکر می‌کند.

منابع:

کتاب

۱. زندگی شگفت‌آور تیمور. احمد بن
احمد ابن عربشاه، انتشارات علمی و
فرهنگی، تهران، ۱۳۶۵.
۲. مطلع الشمس. محمدحسن اعتمادالسلطنه،
پیشگام، تهران، ۱۳۶۲.
۳. ظهور تیمور، عباس اقبال، انجمن آثار
ملی، تهران، ۱۳۶۰.
۴. سیمای وقف در خراسان، عبدالرضا
امیرشیبانی، سگال، مشهد، ۱۳۸۰.
۵. معماری تیموری در خراسان، برنارد
اوکین، ترجمه: علی آخشینی، بنیاد
پژوهش‌های اسلامی، تهران، ۱۳۸۶.
۶. الغریک و زمان وی، بارتوود و...، ترجمه:
حسین احمدی‌پور، چهره، تبریز، ۱۳۳۶.
۷. منم تیمور جهانگشا: سرگذشت تیمور
لنگ به قلم خود او، مارسل بریون،
ترجمه: ذبیح‌الله منصوری، بی نا، تهران،
بی تا.
۸. هنر و معماری اسلامی در ایران و آسیای
مرکزی دوره ایلخانیان و تیموریان، شیلا

مقاله

۱. فعالیت‌های عمرانی تیموریان در دوره سلطنت شاه‌رخ، نویسنده: آکا اسماعیل، ترجمه: اکبر صبوری، مجله رشد آموزش و پرورش، شماره ۴۳، ۱۳۹۰.
۲. کتابخانه‌های وقفی خراسان (دوره تیموری)، نویسنده: غلامرضا امیرخانی، مجله وقف میراث جاویدان، شماره ۳۴-۳۵، صص ۱۹-۲۴، ۱۳۸۰.
۳. چهار مدرسه موقوفه از دوره تیموریان و صفویان، نویسنده: محمود پسندیده، مجله وقف میراث جاویدان، شماره ۴۷-۴۸، صص ۱۴-۱۸، ۱۳۸۳.
۴. نقش زنان بانی در گسترش معماری عصر تیموری و صفوی، نویسنده: مهناز شایسته‌فر، مجله نامه پژوهش فرهنگی، شماره ۳۸، صص ۶۹-۱۰۰، ۱۳۸۸.
۵. بررسی مسأله وقف در دوره تیموری، نویسندگان: مرضیه عنبری و انور خالندی، مجله تاریخ پژوهی، شماره ۵۱، صص ۱-۲۰، ۱۳۹۱.
۶. ساختار و نقش‌های مدارس دوره تیموری در خطه خراسان، نویسنده: محمد خزایی، مجله مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۱، صص ۵۹-۷۸، ۱۳۸۸.
- اهتمام: عبدالحسین نوایی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۲.
۱۷. ظفرنامه: تاریخ فتوحات امیر تیمور گورکانی، نظام‌الدین شامی، بامداد، تهران، ۱۳۶۳.
۱۸. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۲، عزیزالله عطاردی، انتشارات عطارد، تهران، ۱۳۷۱.
۱۹. فرهنگ عمید، حسن عمید، امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۳.
۲۰. تاریخ مشهد از پیدایش تا آخر دوره افشاریه، محمدرضا قصابیان، انتشارات نصر، مشهد، ۱۳۷۴.
۲۱. تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تیموریان و ترکمانان، حسین میرجعفری، انتشارات دانشگاه اصفهان و سمت، اصفهان، ۱۳۸۷.
۲۲. تذکره مجالس النفائس، امیرعلی شیر نوایی، منوچهری، تهران، ۱۳۶۳.
۲۳. بدایع الوقایع، ج ۲، محمود بن عبد الجلیل واصفی، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۴۹.
۲۴. معماری تیموری در ایران و توران، ویلبر دونالد و لیزا گلمبک، مترجمان: کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران، ۱۳۷۴.